

Бібліографічні посилання

1. **Аммиан Марцелин.** Римская история / Аммиан Марцелин [пер. з лат. Ю. А. Кулаковського, А. И. Сони]. – М., 2005.
2. **Банников А. В.** Позднеримские auxilia [Електронний ресурс] / Андрей Валерьевич Банников // Античный мир и археология : межвуз. сб. – № 12. – Саратов, 2006. – С. 238–251. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1288030275>.
3. **Ван Берхем Д.** Римская армия Диоклетиана и Константина / Денни Ван Берхем [пер. з франц. А. В. Банникова]. – СПб., 2005.
4. **Грант М.** Расцвет Римской империи / Майкл Грант [пер. з англ. С. И. Лунина]. – Харьков, 2005.
5. Дигесты Юстиниана [Електронний ресурс] / [пер. з лат. Н. Кашиной]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/index.php.
6. Новеллы императора Валентиниана III и Кодекс Феодосия [Електронний ресурс] / [пер. з лат. О. Коптева]. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/ius/source/theodosius/codex-f.htm>.
7. Рескрипт Константина от 325 г. // Ван Берхем Д. Римская армия Диоклетиана и Константина / Денни Ван Берхем [пер. з франц. А. В. Банникова]. – СПб., 2005. – С. 132–135.
8. Рескрипт Максимиана от 311 г. // Ван Берхем Д. Римская армия Диоклетиана и Константина / Денни Ван Берхем [пер. з франц. А. В. Банникова]. – СПб., 2005. – С. 124–127.
9. **Холмогоров В. И.** Полевая армия (COMITATENSES) Римской империи IV в. н. э. / Холмогоров В. И. // Учёные записки ЛГУ. Серия исторических наук. – № 86. – Вып. 12. – С. 81–100.
10. **Шувалов П. В.** Секрет армии Юстиниана: восточноримская армия в 491–641 гг. / Пётр Валерьевич Шувалов. – СПб., 2006.
11. **MacDowall S.** Late Roman Infantryman A. D. 236–565 / Simon MacDowall. – Oxford, 2002.
12. **Notitia Dignitatum** [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/ius/library/notitia/notitia.htm>.

Надійшла до редколегії 11.02.2013

УДК 94(477).04 «15/16»

В. В. Гініч

Донецький національний університет

ЛІТЕРАТУРНІ МЕТАМОРФОЗИ АЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ У МІЩАНСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

На основі аналізу текстів художніх творів, що належать авторам міщанського походження, а також різноманітних нарративних джерел аналізується культурний код сприйняття алкогольних напоїв у міщанському середовищі України та Речі Посполитої у XVI–XVII століттях.

Ключові слова: міщанство, література, алкогольні напої, Ранній новий час.

На основе анализа текстов художественных произведений, принадлежащих авторам мещанского происхождения, а также различных нарративных источников анализируется культурный код восприятия алкогольных напитков в мещанской среде Украины и Речи Посполитой в XVI–XVII веках.

Ключевые слова: мещанство, литература, алкогольные напитки, Раннее новое время.

This article analyzes literary texts written by representatives of burgher estate. The main focus is on the issue of perception of the alcohol beverages in the cultural framework

of townspeople milieu in the sixteenth and seventeenth century Polish-Lithuanian Commonwealth, and in the Ukraine in particular.

Key words: townspeople, literature, alcohol beverages, early modern history.

Поети та письменники шляхетського походження рідко зглядувалися до того, щоб описувати вади нижчих, плебейських верств. Критика, а точніше, самокритика міщанства залишалася таланом самих міщан. Для того щоб з'ясувати умонастрої нижчих верств Речі Посполитої, необхідно звернутися до комплексу літератури, що належала перу бюргерів – мандруючі шкільні вчителі, члени міських магистратів, чиновники найнижчих щаблів та іншого роду інтелектуали.

Тема наїдків та напоїв українців Ранняго нового часу широко досліджувалася етнографами та культурологами. Історію питної справи почали досліджувати вчені кінця XIX – початку XX століття. Іван Прижов у своїй праці «История кабаков в России в связи с историей русского народа» торкається проблем сприйняття хмільних напоїв серед населення. Також учений досліджує історію виникнення та функціонування корчми на українських теренах протягом XVI–XVIII століть [12]. Костянтин Харлампович, використовуючи літописи, народну поезію та церковну документацію, у 1915 р. опублікував невеличку розвідку про відношення духівництва до хмільної традиції слов'ян та про боротьбу с пияцтвом [14]. Стаття ґрунтувалася на матеріалах, переважно, північної частини Росії. Серед праць, присвячених даній проблематиці, також можна назвати монографію Вільяма Похльобкіна «Історія горілки» [11]. Праць, присвячених дослідженню відношення міщанства до алкогольних напоїв, в українській історіографії практично немає. Частково до проблеми вживання алкоголю у міщанському середовищі звертається львівський історик Мирон Капраль у рамках дослідження девіацій повсякденного життя шевців Львова XVII–XVIII ст. [6].

Об'єктом нашого дослідження буде не історія виникнення алкогольних напоїв та засоби їх приготування. Нас цікавитимуть погляди на пиво, вино, медовуху та горілку у міщанському середовищі Речі Посполитої наприкінці XVI – у XVII ст. Наша стаття присвячена сфері ментальностей.

Царина виготовлення та реалізації алкогольних напоїв чітко регулювалася законодавством Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Литовський статут 1588 р. передбачав покарання у 3 рублі грошей та конфіскацію обладнання для тих, хто тримав «таємні корчми» [13, с. 347].

Основними заняттями багатьох міщан були ремесла та торгівля. Не дивно, що в багатьох міщанських творах обов'язково присутні розділи, присвячені торгівлі вином та горілкою. До продажу вин вони завжди ставилися з симпатією, адже вживання цього напою було благородним, а торгівля вином приносила чималий прибуток. Себастьян Фабіан Кленович серед дивних товарів, котрі можна було зустріти на ринках Любліна, називає угорські, італійські та грецькі вина: «Вина угорські та грецькі завозять до Любліна часто, / Бачим Фалерна [вино з Фалернської області в Італії], що зріє на італійській землі... Вина всілякі, які виробляють в Мітимні та в землях мінойських [Крит], / Нам присилає сюди рідний Семелин синок [Вах-Діоніс]» [7, с. 261]. Киянин Божко Балака у своєму щоденнику зазначив причини своєї подорожі до Московської держави під час походу Лжедмитра III у 1612 р. – торгівля горілкою. Потрапивши у московську облогу, Балака старанно записував всі лихоліття, що їм доводилося терпіти в Кремлі. З жакхом він описує всі відомі йому випадки канібалізму та, як справжній купець, старанно фіксує ціни на різноманітні товари в обложеному таборі. Серед товарів неодмінно й горілка: «кварта горілки в той час була по 40 золотих» [1, с. 104]. Серед київських міщан була поширеним заняттям торгівля горілкою. З заповіту купця Андрія Івановича Тригубовича, представника середнього заможного міщанства, який постійно торгував у білоруських містах, зокрема в Могилеві та Смо-

ленську, можна дізнатися про товари, котрі він возив на продаж. Одним із предметів його торгівлі була горілка. З тестаменту довідуємося про цікавий епізод з біографії купця: одного разу, позичивши зі своїм приятелем Богданом Козієм у козака Шафрана 100 кіп грошей литовських, вони скупили у євреїв кілька бочок горілки і відвезли її до Смоленська на продаж. Однак під час облоги Смоленська 1609 р. їхній товар загинув, тож вони з цієї операції не мали жодного зиску, а лише борг – 50 кіп грошей литовських, половину якого мала сплатити дружина тестатора, продавши частину рухомих речей та коней [3, с. 50].

Алкогольні напої могли слугувати візитівкою деяких міст. Себастьян Кленович у «Плотогоні» називає місто Влодславек «пивом своїм славне» [15, с. 74]. Алемпек вважав, що через те, що збіжжя стали використовувати для перегону на горілку, в Польщі утворився дефіцит зерна та дорожнеча на хліб. У дусі античних ідей про давній «золотий вік» автор першого опису Львова розповідає про предків, які зневажали золото й срібло, коли «не знали місцеві мешканці нічого про цю огидну воду, що її називають «живою», для виробництва якої використовується щорічно величезна кількість збіжжя» [18, с. 34].

Активно займаючись шинкуванням, міщани зачіпали економічний інтерес шляхти та духовенства. Тому нобілі часто намагалися на юридичному рівні всіляко обмежити права міщанства та послабити їх як конкурентів. Так, наприклад, шляхта Київського воєводства в інструкції послам на Варшавський сейм 1618 р. зверталася до короля з проханням обмежити кількість київських ярмарків до двох та заборонити власникам шляхетських та духовних маєтків здавати міщанам шинки в оренду [2, с. 125].

Характерною рисою для багатьох міщанських авторів є те, що вони вважають появу алкоголізму у Речі Посполитій явищем новим. На їх думку, ще покоління їх дідів та прадідів не знало лиха вживання горілки та не практикувало пияцтво:

«Знати не знаю, хто перший навчив готувати ту брагу,
Теж невідомо, хто міг скоїти злочин такий. ...
Руси не знали колись чуми отієї лихої,
І про вживання її зовсім не чути було.
Лиш в багачів, і то перед їдою, давали краплину,
Він, той напій, ще тоді для лікування служив» [7, с. 264].

Але окрім економічних причин було багато культурних та моральних мотивів звертання міщанства до теми алкогольних напоїв у своїй творчості. Наслідуючи античні взірці оспівування виноградної лози, міщани-письменники також в ідилічній формі описували землі, в котрих вирощували виноград. У міських хроніках, описах міст тощо місто обов'язково розташовувалося у «плодючому краї», де вдосталь водиться звірів, риби, а земля добре родить – така собі антична Аркадія. Вирощування виноградної лози в тій чи іншій місцевості мало підкреслити м'якість клімату, багатство землі та високу культуру місцевого населення. Інколи автори навмисно перебільшували значення виноградарства для місцевого населення заради літературної форми. Шимон Пекалід із не надто теплої Волині робить край Діоніса: «Землі бувають врожайні: їх всім надарила природа, / Так і острозькі поля переповнені медом солодким, / І з виноградників Вакху ніколи вина не бракує» [10, с. 295]. Дехто замінював вино місцевими напоями – пивом та медом, але манера опису залишалася винною: «З меду у русів готують чудовий напій таким чином: / Варять його й додають хмелю та трохи води. / Хай, італійче, поступляться нашим медам твої вина, / В тебе вино, а у нас справжній небесний нектар» [7, с. 266]. З великим піететом Зіморович описує започаткування винниць у Львові першими німецькими колоністами. Виноградники були знищені під час козацько-татарської та козацько-московської облог міста, за що отримали від лівів'янина прізвисько «варвари»: «Німці призвичаєні під палючим сонцем

до винниць, у Львові також відновили вирощування виноградної лози, привезеної з Мультян, на пагорбах біля високого замку котрі пригідними для цього їм здавалися. Тут лоза була весь день виставлена на сонці для Вакха, який завжди любить гори. Тут він більше ніж двісті років з щедрістю панував, допоки його гілки не були знищені варварським мечем русинів та москалів а сам він полишив своє царство» [19, с. 85].

В епоху Раннього нового часу ще не існувало надійних засобів очищення води. Через колодязі можна було заразитися холерою чи іншими хворобами. Тому для задоволення спраги використовували у тому числі й алкогольні напої. Запаси напоїв мали особливе значення під час воєн та облоги міст. Захисники Збаража, оточені козацьким військом, страждали від різних хвороб через необхідність вгамовувати спрагу водою: «...напої кінчилися й мусять задовольнятися лише водою, від чого дехто із знаті заслаб» [9, с. 125]. Подібна проблема виникла й під час облоги Львова. Самуель Казимир Кушевич у своєму листі до батька скаржить, що пиво скінчилося й вина також надовго не вистачить: «Розкажи ваша милість й те, що вже кілька тижнів не пили пива, самим тільки вином бавимося, як на довго його вистачить знає тільки Бог» [4, с. 124]. Великі запаси вина зберігалися в льохах костьолів, церков та монастирів. Під час облоги ці запаси використовувалися міщанами для задоволення спраги. А при захопленні міста ворогом ці льохи ставали об'єктом розкрадання. Вино з «Божого дому» у місті П'ятка пили козаки напередодні бою з військом Острозьких. Коли біля стін міста з'явилися княжі війська, гетьман Косинський наказав знищити винні запаси, щоб припинити пияцтво: «Бочок аж сім розрубав з животворним вином, і потоком / Вакхів блаженний напій скрізь по вулиці міста полився» [10, с. 320].

Не бракує згадок про спиртні напої в приватному житті міщан. Однією з умов прийняття ремісника до цеху було частування майстрів цього цеху. Про те, що цей звичай був доволі поширений та розтягнутий у часі, натрапляємо в протоколах судового процесу львівського столяра Яна Гавловича зі своєю матір'ю та вітчимою. Столяр претендував на частину батьківського спадку. У відповідь мати та вітчим перелічують витрати, що понесло подружжя під час навчання Яна столярському ремеслу. Серед іншого були вказані видатки на вечерю для всіх майстрів у 10 злотих. Пізніше столяри запросили його знову до себе, де Ян Гавлович частував їх мальвазією¹, на яку витратили 3 злотих. З часом вони знову запросили його до себе, де він частував їх у «пана Кави» вином, на яке мати дала ще 3 злотих. Але на цьому видатки не скінчилися, оскільки товариші з цеху часто навідували кандидата вдома, на що було витрачено ще 12 злотих [5, с. 433]. Як бачимо, звичай «вечері» у дійсності мав характер багаторазових святкувань за рахунок кандидата у цехові ремісники. Ця ознака цехової корпоративності спостерігалася й далі. Після того як Ян одружився, столяри приходили «вінчувати» молодих, при цьому їх теж пригощали вином. А на весіллі гостей частували не тільки вином, але й пивом, привезеним із Перемишля. Крім вина й пива, на весіллях частували також горілкою [5, с. 434]. Про веселе життя у цеховому середовищі натрапляємо на прикладі шевців Львова. Ремісники пили з приводу виборів у цеху, під час квартальних зборів, з нагоди релігійних свят тощо. Як підрахував Мирон Капраль, шевці, святкуючи обрання керівництва свого цеху, могли спожити за вечір більше 160–180 літрів медового алкогольного напою [6, с. 226]. Більше половини цехового прибутку витрачалося «на пиятику». Постійне зловживання алкоголем призводило до сумних наслідків у вигляді бійок із сусідами, побиття дружин тощо. Зустрічаються на сторінках актових книг й приклади жіночого пияцтва у міському середовищі. Дружини ремісників часто відвідували шинки разом із чоловіками, могли влаштовувати сварки та бійки.

¹ Мальвазія – солодке вино з однойменного сорту винограду, яке привозили з Греції, Болгарії чи Молдови.

Тема зловживання алкоголем була одним із літературних прийомів для дефініції добрий \ злий герой. Шимон Пекалід у зображенні двох ворогуючих сторін напередодні вирішальної битви між козаками Криштофа Косинського та військом князів Острозьких активно використовував цей прийом. Княже військо проводить ніч у військових приготуваннях та повністю зосереджене на майбутній битві. Натомість козацтво цілком віддалося нічним оргіям:

«Княжі війська наближались сюди, поки в оргіях п'яних
Ніч низові козаки тут проводили радісно й дружно...
Тілу вони жирним салом і темним вином догоджали,
Всі попивали фруктовий навар – саламаху сільською,
Вахх блукав всюди по вулицях міста: одні танцювали,
Інші стояли гуртом і співали пісні жартівливі,
Часто військова труба вигравала разючі мотиви,
Тож з них частина жила лиш сьогоднішнім днем і, напившись,
П'яна, хропіла...» [10, с. 319].

Подібні до свого війська й його очільники. Князь Януш провів ніч у поході: «Завжди був першим з загоном звитяжним князь Януш Острозький, / Тисячу вершників вів крізь дощі, і вітри, і морози». В той час як Криштоф Косинський пиячив разом з рештою козаків у місті: «Першим сюди на четвірці призвідник походу Косинський / Швидко підїхав і Вахху зробив узливання жертовне» [10, с. 319]. Ці сторони уособлюють собою дві сили – герої князі та свавільці козаки. Доля битви була вирішена ще до її початку.

Намагаючись очорнити Мартина Лютера, львівський католик Бартоломій Зіморевич у власному пасквілі на лідера протестантів «Лютерський заповіт», окрім обжерливості, прив'язаності до жінки та інших пороків, звинувачує його в алкоголізмі. В його горло «входило 10 кварт вина», своїм послідовникам він заповів «пийте та упивайтеся». Власний сум Мартин заливав горілкою. У пеклі з ран Лютера вилилось так багато пива, що воно позаливало пекельний вогонь [20].

Коли володимирського вїта Михайла Дубницького волинський підвоєвода Іван Калусовський звинуватив у знищенні вивішених підвоєводою на ратуші об'яв, міський урядник виправдовувався у своїй непричетності і переклав вину на інших міщан, які зривали об'яви під дією алкоголю.

«Кгды ж я того, яко мне почтивоу а трезвоу члвкови належит, постерегам, на местцу своєм урадовом сежу, по корчьмахъ не хожу и лотровства, што легькимъ особамъ належить, не уживамъ. Але тые-то менованые особы, мешщане володимерские Грицко Холявич а Михаило Задерсико с помочниками своими Тишкомъ Пахеровичомъ Глобою а Иляшом Кононовичомъ, яко легькие особы, которые, уставичне по корчьмахъ ходечи, опияютсе и инших людєи опивают, маючи раду и змову с тым-то речонымъ Шамотулою, сами опившисе, яко звыкли противку мене бунтовати, так и тепер, гидечи мя пред людьми и в ненависть приводечи, тые цедулы пна подвоєводего, яко мам ведомост, сами ододрали и пошарпали, а тот таковыи вчинокъ свои на мене вложили и поновили» [8, с. 452].

Перелічені вїтом міщани були членами ради. У володимирського вїта з радцями був довгий конфлікт у 1580-х рр. У цьому ж документі Дубницький звинувачує вищеперелічених урядників у тому, що вони перетягують на себе адміністративні і судові функції вїта. Тобто вїт намагався в будь-який засіб очорнити супротивників, і для цього, на його думку, найкраще підходило звинувачення у пияцтві.

У 1619 р. через Львів до австрійського цісаря найматися на військову службу рухалися загопи полковника О. Лісовського, котрих у Речі Посполитій називали «козаками лісовськими». Бартоломій Зіморевич залишив свої враження про їхній побут у місті. Найбільшу небезпеку для міщан ці воїни складали через власний буйний характер та постійне вживання алкоголю. Сам Зіморевич про це пише не

без іронії: «в питтю знає дісту – вино цеберкою, мед глечиком, воду чарочкою». Й далі: «губами пити, чолом бити то козацька справа; рубати, стріляти, тікати, ганяти – то забава». Про горілку козаки, за Зіморовичем, наступної думки: «Про горілку так вважають: це не справжнє життя коли не загоряється щодня жива вода. Від меду взяла ім'я медицина, в небі той рідко буде, хто не п'є вина» [21, с. 31]. Тобто пияцтво козаків лісовських слугує для автора сатиричним тлом для вірша.

Себастьян Кленович у дусі моралізаторства з розпачем зобразив жажливу картину алкоголізму серед українських селян у своїй поемі «Роксоланія»:

«Чернь, що вже звикла пиячити, п'є і дає випити іншим,
Вип'є печальне вино – харкне та зараз блює.
П'є той п'яничка та келиха лас, невинного зовсім,
Знову бажає вина й платить, хоч лаяв його.
П'є із похмурим обличчям і келихи гірко картає,
Хвалить отруту, яку, щойно купивши, ганьбив...
Жодне, одначе, вино так пошкодить не в силі людині,
Як та міцна, мов вогонь, з браги гидка рідина» [7, с. 264–265].

В іншому своєму творі «Калитка Іуди»² Кленович описує випадки з життя, коли розбійники, напоївши людину, викрадали її та продавали туркам у рабство. Автор поеми застерігає від надмірного споживання алкоголю: «Привело тебе черево непристойне до такого гаку. Продав дорогу волю за склянку вина.» [16, с. 53]

Сатира також була однією з форм висміювання такої людської вади, як зловживання алкоголем. Сатира була однією з улюблених літературних форм поетів-міщан епохи Бароко, для того щоб показати всі ті вади та недоліки суспільної верстви, з котрої вони самі походили. Львівський учений Кароль Бадецький виділив окремих тип у міщанській сатирі, присвячений чоловічим вадам, котрий він назвав «вакхівсько-франтовський»³. Бадецьким було зібрано та опубліковано низку творів, що він відносив до цього типу [17]. У брошурі «Водка, або горілка» (1614 р.) анонімний автор дає цікавий перелік назв горілки, що побутували у міському середовищі та серед інших народів та суспільних верств: «П'янички по різному її називають. / Муляри димом, кравці Вакховою жертвою, / Інші медом, кушніри козиним паром... Москва також душе любчиком зове такий напій... Козацтво горілочка або веселуха» [17, с. 17–18]. Свою розповідь він оздобив різноманітними анекдотами та байками про пияк. Невідомий автор «Сварки Тютюну з Горілкою» (1636 р.) виставляє на суперечку персоніфікованих Тютюн та Горілку. Анонім у дидактичній манері намагається охарактеризувати їх вади та дає раду про «мірне вживання обох». У своїх діалогах сатира «Процес між актором Волоцюгою та звинуваченим Тютюном» (1636 р.) вмістила багато цікавих рис щоденного міщанського життя Кракова.

Отже, бачимо, що алкогольні напої займали значне місце у культурному та повсякденному житті українського міщанства ранньомодерної доби. Незважаючи на античні традиції оспівування виноробства у шляхетних тонах, міщани бачили й негативні сторони вживання алкоголю. Від моралізаторства до комедійності – це спектр літературних засобів для опису спиртних напоїв. Також треба пам'ятати, що горілка, мед, пиво, вино займали значне місце у формуванні бюджетів родин міщан. Саме тому ставлення городян до алкоголю неоднозначне та суперечливе.

Бібліографічні посилання

1. Антонович В. Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. / В. Антонович // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 97–105.

² Калитка – сумка для грошей.

³ Франт – ім'я героя чеських сатир XV–XVI століть.

2. Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. 2., Т. 1.: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России / Председатель комиссии Н. Ива­нишев. – 1861.
3. **Білоус Н.** Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. / Н. Білоус. – К., 2011.
4. Жерела до історії України-Русі / Зібрав та впорядкував С. Томашівський. – Т. 4. Матеріяли до історії Галичини. Акти з р. 1648–1649. – Львів, 1898.
5. **Замостяник І.** Протоколи судового процесу львівського столяра Яна Гавловича як джерело до вивчення матеріальної та звичаєвої культури початку XVII ст. / І. Замостяник // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2004. – Вип. 8. – С. 430–444.
6. **Капраль М.** Крадіжки, п'янство, бійки, розпуста: зворотня сторона повсякденного життя шевців Львова XVII–XVIII ст. / М. Капраль // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2 т. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення [Відп. ред. В. Горобець]. – К., 2012. – С. 217–244.
7. **Кленович С. Ф.** Роксоланія / Пер. В. Маслюк // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття). Книга 1 / упоряд.: В. Шевчук, В. Яременко. – К., 2006. – С. 237–290.
8. **Кравченко В.** Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття / В. Кравченко // Український археографічний щорічник. Зб. наук. праць. – Вип. 13/14. – 2009. – С. 417–456.
9. **Кушевич С.** Листи зі Львова / пер. з пол. та уклав І. І. Сварник // Жовтень. – 1980. – № 4. – С. 117–127.
10. **Пекалід С.** Про Острозьку війну під П'яткою проти низових / пер. з лат. В. Маслюк // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття). – Кн. 1 [упоряд.: В. Шевчук, В. Яременко]. – К., 2006. – С. 291–338.
11. **Похлѣбкин В. В.** История водки (IX–XX вв.) / В. В. Похлѣбкин. – М., 1991.
12. **Прыжов И.** История кабаков в России в связи с историей русского народа / И. Прыжов. – СПб.; М., 1868.
13. Статути Великого князівства Литовського : в 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року : У 2 кн. – Кн. 2 [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004.
14. **Харлампович К. В.** К истории борьбы с пьянством на Руси / К. В. Харлампович // Богословский вестник. – 1915. – Т. 1. – № 1. – С. 32–45.
15. **Klonowic S. F.** Flis, to iest spuszczenie statkow Wisłą y inszemi rzekami do niey przyrpadaiącemi // Klonowic S. F. Dzieła. W 2 t. / Oprac. J. N. Bobrowicz. – Т. 1. – Lipsk, 1836. – S. 11–98.
16. **Klonowic S. F.** Worek Judaszów // Klonowic S. F. Dzieła. W 2 t. / Oprac. J. N. Bobrowicz. – Т. 2. – Lipsk, 1836. – S. 7–125.
17. Polska satyra mieszczańska / Oprac. K. Badecki. – Krakow, 1950.
18. **Rachwal S.** Jan Alnpek i jego «Opis miasta Lwowa» z początku XVII w. / S. Rachwal. – Lwow, 1930.
19. **Zimorowic B.** Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się / Wydął K. Heck. – Lwów, 1899.
20. **Zimorowic B.** Testament Luterski Oprac. K. Heck // Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej». – № 10. – Lwów, 1890. – S. 888–905.
21. **Zimorowic B.** Żywot Kozaków Lisowskich / Wydął K. Heck. – Lwów, 1886.

Надійшла до редколегії 08.02.2013